

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

УДК 316.454.3

*О.Злобіна,
доктор соціологічних наук*

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОГРАМНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В СИТУАЦІЯХ СУСПІЛЬНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

У статті розглядаються принципи побудови програми дослідження проблем соціальної регуляції поведінки в ситуаціях соціальної нестабільності. Визначено контури дослідницького поля через позиціонування дослідника у площині суб'єкта, соціальної системи та регуляції поведінки та окреслено можливі напрями розгортання дослідження в інституційному, соціоструктурному та соціокультурному вимірах.

Keywords: *social behavior, public instability, social order, regulation of behavior.*

Ключові слова: *соціальна поведінка, суспільна нестабільність, соціальний порядок, регуляція поведінки.*

Ключевые слова: *социальное поведение, общественная нестабильность, социальный порядок, регуляция поведения.*

Проблема програмування соціологічного дослідження давно і добре описана у численних публікаціях, присвячених методології та методам його проведення. Проте результати досліджень, які автори представляють у наукових виданнях, як правило, ретельно описують саме кінцевий продукт, підсумки і висновки щодо зробленого. Відповідно моменти, пов'язані з концептуалізацією предметного поля дослідження, його програмуванням подані

частіше у згорнутому вигляді, що не дає можливості відтворити логіку наукового пошуку повною мірою. У даній статті представлено нариси програми сучасного дослідження проблем соціальної регуляції поведінки [1]. Зважаючи на те, що переважна більшість сучасних соціологічних досліджень в українській соціології так чи інакше стосується проблем як регуляції, так і соціальної нестабільності, слід, на нашу думку, визначити ті загальні контури, в яких можна буде порівнювати результати, отримані різними дослідниками.

Будь-яка програма починає формуватися з визначення ключових понять дослідження. Цей етап досить важливий і непростий, зважаючи на те, що теоретичний дискурс щодо проблем соціальної регуляції поведінки в умовах суспільної нестабільності сам перебуває в сучасній українській соціології в процесі трансформації. Проведений нещодавно віртуальний круглий стіл з проблеми регуляції поведінки, результати якого були висвітлені на сторінках журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” [2], засвідчив помітну тенденцію до збагачення існуючого понятійного апарату, який традиційно застосовувався при дослідженні проблем регуляції поведінки, новими термінами і зв’язками з одночасним переосмисленням сталих конструкцій.

Насамперед це стосується самого розуміння соціальної поведінки. Традиційно цей концепт досить складний і може досліджуватися по-різному, зважаючи на те, в якому співвідношенні представлені у авторських розробках усвідомлювані та неусвідомлювані складові поведінки, які характеризують внутрішні передумови дії. Міра поєднання визначається тим, на якому з елементів тріади, що застосовується для позначення зовнішнього поведінкового компоненту – дії, свідомо продуковані суб’єктом; практики різної міри усвідомлюваності; традиційні, звичні, типові моделі поведінки, – робиться головний авторський акцент.

Хоча неможливо заперечувати, що ситуація нестабільності визначає особливу стимуляцію соціальної поведін-

ки, цей контекст дає можливість продукувати різні пояснювальні моделі. При цьому частина дослідників акцентує увагу на зовнішніх поведінкових проявах. Відповідно концепт “соціальна поведінка” розширюється, і в дискурсі виникає концепт “соціально типова поведінка”. Інші переносять акцент на внутрішні особливості продукування поведінки і, відповідно, у дискурсі з’являються поняття – “активна” (ініційована суб’єктом) та “реактивна” (як свідомо, так і автоматична) поведінка. По-різному тлумачиться і сам зв’язок між ситуацією нестабільності та продукованою в цих умовах поведінкою. Можна пересунути акцент дослідницької уваги у бік підсилення неусвідомлюваного компонента поведінки, зважаючи на дію в умовах нестабільності великої кількості непередбачуваних чинників, а можна, навпаки, пов’язати таку ситуацію з активізацією свідомого продукування нових поведінкових зразків.

Отже, відповідь на запитання, “що саме” характеризує соціальну поведінку в умовах нестабільності, може конструюватися в досить широкому проблемному полі, де конкретні завдання формуються, виходячи з того, які саме складові соціальної реальності ставляться у центр уваги. В будь-якому разі узагальнюючим концептом виступає *соціальний порядок* та можливості його відтворення та оновлення, оскільки саме через опозицію “впорядкування–руйнування” можуть бути визначені типи нестабільності. У найширшому розумінні їх діапазон змінюється від трансформацій до революцій. Проте фактично більшість дослідників дотримується розуміння нестабільності як трансформації. Навіть події, пов’язані з масовою поведінкою населення під час проведення президентських виборів 2005 р., у більшості досліджень все ж таки представлені як “революція”.

Концептуалізація нестабільності оформлюється через використання допоміжних термінів. Це можливо в контексті відносності самих станів “нестабільності–стабільності”, оскільки розділяти ці стани можна лише аналітично, а фактично в соціумі спостерігається їх певне

поєднання. Відповідно в соціологічному дискурсі з'являються поняття “тимчасова нестабільність” або “тимчасова стабілізація”, нестабільність “постійна” чи така, що перериває поступовість, нестабільність “у невизначеності” чи нестабільність у ході цілеспрямованих трансформацій тощо. Інша можливість індикації стану нестабільності задається контекстом узгодженості–розбалансованості стосунків між складовими системи (зокрема, культурною й соціальною підсистемами). Такий дисбаланс у площині регуляції поведінки виявляється у звуженні простору та зменшенні ефективності дії конвенціональних та інституційних механізмів та зміні характеру їх взаємної компенсаторності (“заміщення” системних складових).

Поведінкові реакції на ситуацію нестабільності концептуалізуються в межах континууму “особистісна регуляція (зсередини) – соціальна регуляція (ззовні)”. В якості актора в ситуації нестабільності розглядаються як окремий індивід, так і групові суб'єкти. Зважаючи на зниження ролі групової регуляції поведінки за умов нестабільності, особливою стає роль саме індивідуального актора, соціальна поведінка якого є основним полігоном для осмислення специфіки процесів соціальної регуляції в ситуації нестабільності. Загальною тенденцією сучасного осмислення проблеми регуляції є компліментарність аналітики типового (регуляція ззовні) та типізації конкретного (регуляція зсередини), яка досягається за допомогою використання таких концептів, як, наприклад, габітус. Водночас система понять, яка працює на рівні аналітично сконструйованого актора, суттєво відрізняється від тієї, якою описується поведінка актора конкретизованого. У першому випадку дисфункцію процесів регуляції можна концептуалізувати в термінах руйнації моделі соціальної реальності, рутинізованих схем поведінки, систем очікувань тощо, у другому відносяться інші відповідники, ближчі до конструктів першого порядку, наприклад руйнація (загроза втрати) звичного способу життя або невизначеність майбутнього.

Отже, простір дослідження визначається одночасним позиціонуванням дослідника принаймні в трьох різних

континуумах: у площині суб'єкта це усвідомлюваність – неусвідомлюваність поведінки, у площині соціальної системи – узгодженість–розбалансованість стосунків між її складовими, у площині регуляції вектор її спрямування – особистісна (зсередини) – соціальна (ззовні).

Виходячи з того, що внутрішні передумови дії можуть бути теоретично представлені у вигляді тріади “дискурсивна свідомість – практична свідомість – неусвідомлювані мотиви” (Е.Гіденс), можна запропонувати тріаду для позначення зовнішнього поведінкового компоненту: *дії, свідомо продуковані суб'єктом; практики різної міри усвідомлюваності; традиційні, звичні, типові моделі поведінки*. Відповідно до контексту та рівня досліджуваних механізмів та способів регуляції програма дослідження має передбачати звернення до розгляду усіх зазначених виявів соціальної поведінки.

Необхідним є також уточнення меж застосування поняття *соціальна нестабільність*. Сам по собі контекст дає можливість продукувати різні пояснювальні моделі. Спільним для всіх дослідницьких підходів є визнання того, що ситуація нестабільності як така визначає особливу стимуляцію поведінки. Проте при акценті на *зовнішніх* поведінкових виявах проблема змін у регуляції поведінки концептуалізується в термінах *руйнування* старих та *конструювання* нових *соціально типових поведінкових моделей*, а особливості регуляції поведінки досліджуються переважно в інституціональному вимірі. Перенесення центру уваги на *внутрішні* складові актуалізує проблему чинників та механізмів продукування поведінки. Відповідно проблема регуляції поведінки центрується навколо *суб'єктів та способів продукування* тих чи інших поведінкових зразків. За такого підходу ключовими стають концепти *активної* (ініційованої суб'єктом) та *реактивної* (як свідомої, так і автоматичної) поведінки.

Отже, існують різні можливості сконструювати дослідницьке поле з проблем соціальної регуляції, в якому конкретні завдання формуються, виходячи з того, які саме складові соціальної реальності нас цікавлять. Узагальню-

ючим концептом у програмі дослідження є *соціальний порядок* і можливості його відтворення та оновлення. Саме через опозицію *впорядкування–руйнування* можуть бути визначені типи нестабільності.

Регуляція соціальної поведінки програмно визначається як система впорядкування соціальної поведінки, яка складається з *інституційних, структурних та соціокультурних* утворень. Чинниками регуляції (системами впорядкування) виступають:

у інституційному вимірі – усталенні форми організації соціальної взаємодії;

у соціоструктурному вимірі – ролі, позиції, статуси;

в соціокультурному вимірі – норми, цінності.

Механізми регуляції процесуально забезпечуються на рівні соціальної системи дією соціального контролю та соціалізації, на індивідуальному рівні – процесами саморегуляції та рутинізації.

У ситуаціях “продовженої нестабільності” інституційний, структурний та соціокультурний елементи системи регуляції соціальної поведінки перебувають у процесі тривалого перетворення, а отже, ключовим елементом регуляції соціальної поведінки, через який впливають усі зазначені чинники, стають соціально-психологічні процеси та механізми.

Виходячи з визначення ключових понять, програмне завдання сучасного дослідження соціальної регуляції поведінки має містити принаймні чотири ключових блоки.

1. *Інституційний вимір регуляції соціальної поведінки.* Головною ознакою суспільства “продовженої нестабільності” є *одночасне* перетворення низки ключових суспільних інститутів, яке триває протягом десятиліть. Частково змінюється сам характер інституційної системи, головна функція – закріплення і відтворення суспільних стосунків заміщується функцією їх перетворення. Відповідно регулятивна функція, яка передбачає вироблення норм і стандартів поведінки, на певний період загальмовується, оскільки неясно, які саме стосунки й у яких формах мають закріплюватися. Так само ослаблюються можливості

інститутів здійснювати інтегративну та транслюючу функції, які дотичні до регулятивної. Ознакою ситуації нестабільності є також різновекторність інституційних змін. Частина інститутів оновлюється як за формою, так і за змістом, інші намагаються застосувати старі регуляторні моделі в нових умовах, є й такі, що відновлюють втрачений на попередніх етапах регулятивний вплив. Відповідно для спеціального вивчення може бути обрана зміна регуляторних механізмів у межах будь-яких соціальних інститутів.

Наприклад, у сфері економічних відносин дослідницяка увага може бути спрямована на дослідження інституціоналізації таких нових для населення феноменів, як ринок праці, безробіття, інфляція, податки, приватна власність, можливість трудової міграції за кордон тощо. Результатом дослідження має стати з'ясування регулятивного впливу на соціальну поведінку нових інституційних правил та структурних розмежувань, аналіз того, як змінюється нормативна складова системи впорядкування поведінки індивідів та визначення чинників, що компенсують дію втрачених регуляторів (наприклад, чи здатні моделі індивідуальної самореалізації компенсувати зниження ефективності патерналістських стратегій поведінки і за яких умов це може відбутися).

У сфері політичних відносин однією з ключових ознак "продовженої нестабільності" є зміни регуляторної ролі держави. За межі державного соціального контролю вийшли чимало сфер, наприклад приватний сектор економіки, що контролюються державою вельми опосередковано. Така тенденція призводить до корекції не тільки самої регуляторної ролі держави в суспільстві та набору регуляційних механізмів, що вона використовує, а й зміни оцінки ролі держави в установках громадян та, відповідно, їх відносин з нею. Роль держави як регулятора соціальної поведінки стає нечіткою та суперечливою. Відповідно програмним завданням може стати дослідження того, що відбувається в тих сферах, де нормативно-правова регуляція держави не відповідає суспільним потребам. У ході

дослідження має бути з'ясовано, чи призводить це до формування нових практик громадян, що виходять за межі формальної нормативної системи, якою мірою втрата (або формальне здійснення) регуляторної ролі інститутами влади спричиняє нормалізацію нелегальних, але за фактом легітимних моделей взаємовідносин та ін.

В якості інституту, який потенційно має можливості відновити і підсилити втрачену у попередній період регулятивну функцію, може бути обрано інститут релігії. Він регулює соціальну поведінку двома шляхами: безпосередньо організаційним та ціннісно-нормативним. Причому ця регуляція може стосуватися як осіб та груп, що належать до тієї чи іншої релігії, так і нерелігійних членів суспільства (через створення певних морально-психологічних, або навіть юридичних умов для спрямування поведінки невірних у потрібному напрямі). В умовах “продовженої нестабільності”, коли частина інститутів втрачає контроль над соціальною поведінкою, інститут релігії потенційно може підсилити свою регулятивну роль. Проте, чи відбувається це насправді, можна буде з'ясувати лише в результаті спеціального дослідження.

2. Соціоструктурний вимір регуляції соціальної поведінки. Аналіз соціоструктурного виміру системи впорядкування соціальної поведінки є, з одного боку, досить передбачуваним, оскільки саме тут найкраще констатується стан аномії, що спричиняє регулятивний розлад як на рівні соціуму, так і на рівні суб'єкта – з другого боку, самої лише констатації виявляється замало. Предметом спеціального дослідження має стати трансформація соціально-рольової і соціально-статусної структур життєдіяльності, зумовлена зрушеннями, що призвели до руйнації значної частини відносно усталених, тривалих у часі соціально-статусних ніш, модернізації індивідуальних рольових наборів. Програма має передбачити дослідження механізмів регуляції поведінки в умовах суспільної нестабільності з боку як малих, так і великих соціальних груп.

На рівні малих груп головним завданням має стати дослідження тенденцій рольової самоідентифікації суб'єк-

тів в умовах переформатування статусної системи, визначення суті рольових конфліктів, що виникають при формуванні нових рольових наборів, з'ясування сутності актуалізованих та нових механізмів міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії, тенденцій індивідуалізації/інтеграції, регулятивної ефективності групових приписів, за умов зміни статусних позицій груп належності тощо. На рівні індивідуального суб'єкта може бути досліджено способи і засоби активності, спрямованої на покращення власної соціальної позиції суб'єктів, визначення легітимної модальності засобів, за допомогою яких суб'єкт прагне опанувати вищі рівні соціального статусу, та потрібних для цього форм капіталу (культурного, особистісного, соціального, економічного) або їх комбінацій.

У межах цього напрямку можна дослідити характер зв'язків між послабленням регулюючого впливу норм і традицій, характерного для періоду пролонгованої нестабільності, та несталістю, калейдоскопічністю структури індивідуальних рольових наборів. Мають бути підтвержені чи спростовані припущення щодо зростання пріоритетності статусно-рольових параметрів, пов'язаних із рівнем споживання як компенсаторів зниження статусної позиції; або щодо переважання в рольових наборах ролей, що визначені становищем суб'єкта в соціальному мікросередовищі порівняно з ролями, що характеризують його участь у макросоціальних відносинах.

На рівні великих груп метою дослідження має стати виявлення різних моделей прояву їх соціальних інтересів, форм безпосереднього і опосередкованого прояву соціальних інтересів груп як чинників та регуляторів їх (груп) соціальних дій. У результаті мають бути виокремлені найбільш значущі групові чинники, що впливають на поведінку особистості, з'ясована специфіка функціонування механізмів цього впливу.

3. Соціокультурний вимір регуляції поведінки. Ситуація суспільної нестабільності, як зазначалося, характеризується послабленням інституційних механізмів регуляції. Натомість культура виступає значно гнучкішим порівня-

но з інститутами регулятором, трансформуючи свої ціннісно-нормативні комплекси, актуалізуючи нові смисли і символи, стверджуючи нові правила гри, які й визначають соціальну поведінку. При цьому особливого значення набуває дослідження культурних механізмів, які забезпечують дію механізмів саморегуляції, або виявлення спроб соціокультурної системи вийти на новий стабільний режим функціонування за рахунок спонтанної зміни ціннісного, змістового, нормативного фону. Предметом дослідження має стати й фіксація зміни правил соціальних ігор у різних соціальних полях, які й забезпечують узгодженість поведінки.

У праксеологічному зрізі ситуація соціальної нестабільності означає зростаючу неадекватність, недієздатність тих практичних схем, які працювали в ситуації стабільного суспільного стану, зростаючу неузгодженість очікувань щодо суб'єкта та його реальної поведінки. У цій площині метою дослідження має стати те, як у конкретних формах соціальної поведінки, у конкретних соціальних практиках культура демонструє свою регуляторну силу; які культурні трансформації на рівні смислів, символів, норм і цінностей при цьому виникають і діють надалі як регулятори поведінки. Як конкретні практики можна розглянути, наприклад, практики успіху, нормативні практики в різних соціальних полях, практики стилів життя. Припущення про зростання пріоритетності статусно-рольових параметрів, пов'язаних із рівнем споживання та майнового стану як компенсатора зниження статусної позиції, висунене в межах соціоструктурного блоку, трансформується у межах блоку соціокультурного в гіпотезу про те, що створене в умовах модерну уявлення про успіх як досягнення високого соціального становища, у реальних практиках ситуації пролонгованої нестабільності пов'язані зі специфічними, породжуваними саме в цих умовах наборами капіталів (ресурсів), які забезпечують статусне просування.

4. *Трансформація соціального контролю в системі регуляції соціальної поведінки.* Процесуальне забезпечення со-

ціальної регуляції поведінки здійснюється насамперед через систему соціального контролю. Програмна мета в цьому дослідницькому блоці – перевірити дієвість моделі реалізації демократичного соціального контролю в системі регуляції соціальної поведінки в умовах соціальної нестабільності. Ця модель поєднує вертикальну суб'єкт–об'єктну регуляцію, горизонтальну суб'єкт–суб'єктну регуляцію та саморегуляцію соціальної поведінки, проте неясно, чи матиме вона своє функціональне підтвердження в умовах суспільної трансформації та нестабільності. Її перевірка передбачає виявлення формальних (номінальних) та реальних суб'єктів здійснення соціального контролю, що регулюють поведінку в умовах суспільної нестабільності та аналізу зміни форм, засобів та механізмів реалізації соціального контролю в умовах суспільної трансформації на структурному (інституційному), соціокультурному та особистісному рівнях регуляції соціальної поведінки.

Підсумовуючи, можна констатувати, що програмно окреслені напрями дослідження процесів регуляції соціальної поведінки за умов порушення соціальної рівноваги відкривають нові евристичні можливості як для вторинного аналізу існуючого корпусу соціологічних даних, так і для побудови спеціальних соціологічних досліджень. Можна сподіватися, що їх реальне впровадження сприятиме як поглибленню теоретичної рефлексії сучасної соціології, так і створенню реальної соціологічної картини, яка відбиває глибинні процеси, що супроводжують трансформації українського суспільства.

Література

1. Попередній етап дослідницької роботи вже представлений нами у публікації: Злобіна О. Регуляція соціальної поведінки в ситуаціях суспільної нестабільності: концептуалізація предметного поля дослідження / О.Злобіна // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. праць. – К. : ІС НАНУ, Азбука, 2011. – Вип. 3 (14). – С. 28–38.

2. *Регуляція соціальної поведінки за ситуації нестабільності: віртуальний круглий стіл* // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 178–204.